

O devalar vital dun librepensador: Carlos Pol Caamaño

CARLOS PEREIRA MARTÍNEZ*

A Magda Tofé Pol

Sumario

Este artigo ten o obxectivo de contribuír á reconstrución da biografía do mestre laico, dirixente republicano e masón de Ordes Carlos Pol Caamaño.

Abstract

This article aims to contribute to the reconstruction of the biography of the lay teacher, republican leader and freemason of Ordes Carlos Pol Caamaño.

INTRODUCCIÓN

Hai xa algúns anos que tiñamos en mente traballar nunha semblanza biográfica do escritor masón Carlos Pol Caamaño, coma fixemos coa figura do seu pai, o notario, escritor, espiritista e teósofo Florencio Pol Ramos.¹ Un autor cuxa presenza na historiografía é moi escasa e sintética.² Propoñémonos, con este artigo, contribuíndo con datos inéditos e ampliando, onde corresponda, outras informacións xa coñecidas, tentar reconstruír a súa vida e obra.

1.- DATOS XENEALÓXICOS E ACTIVIDADE PROFESIONAL

1.1.- Datos xenealóxicos

Carlos Pol Caamaño foi fillo de Francisca Caamaño Quiroga e Florencio Pol Ramos Tenreiro. A súa nai era filla do 3º matrimonio de José Mª de Caamaño Sotomayor y Romero (da Casa dos Caamaño de Andeiro, alférez de Navío, cabaleiro de Orde militar de Alcántara, Inspector de las Marinas? da provincia da Coruña e xefe principal do sexto Departamento), con Rita Quiroga y Hermida (irmá do xeneral betanceiro Antonio Quiroga). Destas terceiras nupcias naceron tamén María del Carmen, José Ramón, Francisco e Andrés Caamaño y Quiroga.

O seu pai procedía da familia dos Pol de Lermo, de Santiago. Era fillo de Juan Pol, que fora xuíz de 1ª Instancia en Xallas, «y estuvo despreciado de su familia por casar con una hermosa y gentil aldeana llamada Manuela Ramos». Juan e Manuela tiveron por fillos a María, Josefa, Carmen, Florencio e Dolores.

Ademais de a Carlos, Florencio e Francisca tiveron por fillos a Carmen (casada en Santa María de Vigo con Felipe Romero), Sofía (casada con José María Carballido, farmacéutico de Ordes), Clotilde Elisa (mestra), Pastora (defunta), Rita (defunta), Julio (oficial de Cabalería retirado, casado dúas veces: con Carmen Crespo e María Amor), Aurora e dous Florencios, defuntos.³

* Carlos Pereira Martínez é funcionario do Concello de Culleredo é historiador.

O 17-9-1892, aos 70 anos, falece a súa nai, Francisca Caamaño Quiroga. A mediados de decembro de 1893, a súa irmá Clotilde Elisa, mestra elemental. E o 3 de xuño de 1902 o seu pai, na rúa Real nº 28 da Coruña, sendo soterrado no cemiterio civil da mesma.⁴

Logo de residir sempre en Ordes, debeu chegar á Coruña a comezos de 1900, aínda que non temos información concreta ata o Padrón da Coruña de 1904 [os pregos do barrio levan data de 1-2-1904], que nos permiten ampliar a información xenealóxica.⁵ Neste Padrón, Carlos figura en dous lugares distintos. O primeiro, na rúa Vera, n.º 2, 1º, no que se indica que a familia leva catro anos residindo na cidade. El ten 42 anos, é de Ordes, casado e xornalista. Vivían con el a súa esposa Josefa Crespo Puente, de 42 anos, nacida en Santa Juana de Santiago, dedicada aos seus labores, sabendo ler e escribir, e a súa filla Pastora, de 15 anos, natural de Ordes, tamén sabendo ler e escribir.

No mesmo Padrón, mais na rúa Castiñeiras de Arriba, sen número, baixo, encontramos os seguintes datos, máis completos:

Carlos Pol Caamaño, 42 anos, nacido en Ordes, casado, escritor, catro anos de residencia na Coruña (toda a familia figura con estes anos de residencia); a súa esposa Josefa Crespo, de 42 anos, nacida en Santiago, dedicada aos seus labores; e os seus fillos Pastora, de 15 anos, Ramiro, de 13 anos, Lucila, de 12 anos e Pablo, de 11 anos, todos nados en Ordes e estudantes.

A ausencia nos padróns do seu fillo maior, Julio, indica que, como nos informou Magda Tofé, xa marchara a Arxentina. E a explicación de que Carlos apareza tamén empadroadado na rúa Vera é que alí tería unha escola.

1.2.- Estudos e actividade profesional

Debeu cursar algúns estudos no Instituto de Santiago, xa que unha referencia arquivística sitúao nel entre 1871-1889.⁶

Temos constancia que aprobou os exames para procurador celebrados na Audiencia da Coruña na segunda quincena de maio de 1882; ademais del, aproban outros dous mozos de Ordes, José Carnota Pérez e Gumersindo Liñares.⁷ Uns anos despois, nun *Anuario* de 1886 aparece como procurador en Ordes.⁸

En 1887 e 1888 encontrámolo como escribano no Xulgado de Primeira Instancia de Ordes.⁹ En xuño de 1890 participa nunha excursión científica e recreativa que sairía de Ordes para visitar a Mira e Torre de Buzarelos, en San Martiño de Rodís, organizada por unha sociedade excursionista presidida polo seu pai: aparece citado como «escribano».¹⁰ Por último, o 18-12-1895 estaba de actuario no Xulgado de Instrución do Partido de Ordes. Sábemolo por un auto ditado polo xuíz, Luis Suárez Prado: «De orden de S. S., el actuario, Carlos Pol».¹¹ Aínda debía exercer este oficio en 1899.¹²

Carlos sería tamén, durante uns anos, mestre laico na Coruña. No curso 1899-1900, cun número de 120 alumnos, quedaría vacante unha praza de profesor na Escola laica que sostíña a «Antorcha Galaica del Libre Pensamiento».¹³ Os mestres de instrución primaria que a solicitasen debían dirixir as súas instancias á directiva da sociedade; a praza sería cuberta polo mestre Carlos Pol.¹⁴

Pouco sabemos do seu labor nesta escola. Si encontramos un dato curioso, que foi unha «oposición» que se fixo, na que participaron varios alumnos, que tiña como premio unha estatua de Minerva, en xeso, de regulares dimensións e moi ben esculpida, doada polo profesor, Carlos Pol. O tema dos discursos versaban sobre a emancipación da clase popular, baseada na instrución e educación individual e colectiva.¹⁵

A familia de Carlos Pol Caamaño en Arxentina.

En 1901 publica un par de colaboracións en *El Combate*, da Coruña. Nunha delas, di que é mestre laico:¹⁶ «NOS EL ILUSTRE Y VENERABLE CAROLUS...MAGISTER-LAICO...[...] CAROLUS POL. Coruña 23-12-1901.¹⁷

Segundo uns *Anuarios*, -como en 1903- rexentaba unha escola de nenos na rúa Vera, da Coruña; ao mesmo tempo, Julio Pol Crespo, seguramente o seu fillo, mestre de Primeira Ensinanza,¹⁸ rexentaba outra en Caballeros, 14, curiosamente o domicilio de Carlos. O que non é real é que o seu nome siga aparecendo ata 1911, polo menos, xa que en 1906 marchou a Arxentina.¹⁹

Dende finais da década dos 80, ata a súa marcha a Arxentina, Carlos participará en varias actividades xornalísticas e literarias, das que nos ocuparemos en cadanseus epígrafes. En 1901 aparece como presidente da «Sociedad de composición musical y declamación» da Coruña, sendo Julio o vicesecretario.²⁰ Tamén neste ano represéntanse algunhas obras de teatro súas.

En 1904, como xa vimos, residía na rúa Castiñeiras nº 1, 1º, da Coruña: ademais do Padrón, figura nunha instancia que presenta ao alcalde do concello de Coruña, na que solicita que se repoña un farol que existía en dita vía e se lle indemnice polos desperfectos ocasionados na súa casa.²¹ Neste enderezo, así como no Salón Teatro-Circo Emilia Pardo Bazán, vendía un libro de *Contabilidad*.²² En novembro deste ano segue vendendo o libro, pero agora o enderezo que dá é rúa Real, nº 67.²³

Ao ano seguinte, 1905, doa varios libros para a Biblioteca pública que estaba organizando a Liga de Amigos da Coruña: tres da súa autoría, *El crimen de la calle de San*

Andrés, Sir Wasongtong e Los locos del siglo XX, así como *Viaje-Isla de Cuba*, de Jacinto de Salas e *Doctrina cristiana*, de Rodrigo de la Cerda.²⁴ Neste ano tamén solicitou á alcaldía da cidade que se lle perdoase unha multa que se lle impuxera «por haber arrojado habas durante los días de Carnaval desde el primer piso de la casa número 67 de la calle Real».²⁵

Quizais por desánimo ou por falta de expectativas, quizais co desexo de comezar de novo, en 1906 colle o camiño da emigración, trasladándose a Arxentina. Segundo nos testemuñou unha bisneta súa, Magdalena Tofé Pol, residente na Arxentina, partiu coa súa esposa, Josefa Crespo, e os seus fillos menores Pastora e Pablo, no barco «Entre Ríos», arribando ao porto de Bos Aires o 28-3-1906. En Arxentina xa estaban os seus fillos Julio, o primoxénito, e o segundo, Ramiro (avó de Magda).

Alí levou unha vida moi retirada, morrendo aínda xove. No ámbito da familia non se falaba moito desa época. Alí tamén se conserva un álbum con recortes de prensa, etc., do propio Carlos.

2. A ACTIVIDADE POLÍTICA

As referencias que temos sobre as actividades de carácter político de Carlos Pol Caamaño vincúlano co Partido Republicano Progresista, cuxo líder era Manuel Ruiz Zorrilla, antigo Gran Mestre e Soberano Gran Comendador do Gran Oriente de España.

A primeira delas é do 26 de outubro de 1884, cando se elixe un comité dese partido en Ordes, no cal figura como secretario Carlos Pol Caamaño, procurador de profesión.²⁶

O 30 de novembro deste ano, en Ordes, realízase unha nova xuntanza na que se aproban por unanimidade a ampliación do comité de Ordes, as directivas dos comités dos concellos do partido xudicial, a ampliación do comité do partido xudicial²⁷ e apróbanse tamén as directivas dos subcomités de Cerdeda, Trazo, Oroso e Tordoa.

A dita xuntanza, ademais do comité, asiste un grupo importante de correlixionarios dos concellos adheridos a ese comité.

Na xuntanza acordouse facerlle constar ao director e redactores de *La Voz de Galicia*, (nestes anos, de inspiración zorrillista), que tendo sido denunciados os números correspondentes aos días 22 e 23 de novembro, no caso de que fosen multados podían contar con eles como favorecedores.

Asinan a acta os membros da Xunta directiva do Comité: Joaquín Castro Amor, presidente; Manuel Gende Villamisar, vicepresidente; Antonio Couselo Noya, Domingo Rodríguez, Manuel Ríos, Ramón Sánchez, Ignacio Ríos, Domingo Gende, José Villamisar, Antonio Gende, Gregorio Fernández, José Castro Domínguez e Carlos Pol, como secretario.²⁸

Uns meses despois, en marzo de 1885, encontramos un novo Comité do Partido: Presidente efectivo: Carlos Pol Caamaño; vicepresidente, Manuel Gende Villamisar; secretario, Domingo Rodríguez Cid; vicesecretario, Antonio Couselo; representante na Coruña, Antonio Prieto Puga; vogais, Joaquín Castro Amor, Domingo Gende y Gende, José Villamisar Rey, Manuel Ríos Barbeito, e José [...].²⁹

Neste mesmo mes celebraron unha xuntanza co obxecto de valorar os medios máis axeitados para reunir fondos con destino aos exiliados republicanos. Neste acto pronunciou un brillante discurso Joaquín Castro Amor.³⁰

Unha década despois, en abril de 1897, renóvase o comité do distrito de Ordes, que ten como presidentes honorarios ao Dr. José María Esquerdo y Zaragoza e Manuel Martínez Pérez, e como presidente efectivo a Carlos Pol Caamaño.³¹

Dous meses despois, envían unha carta ao director do periódico republicano madrileño *El País*:

Órdenes (Coruña).- Señor director de EL PAÍS.

Muy señor nuestro y distinguido correligionario:

Este comité republicano progresista de partido en sesión extraordinaria del día de ayer, adoptó por unanimidad los siguientes acuerdos:

1.º Adherirse en un todo al homenaje que ha de rendirse á la memoria de nuestro inolvidable jefe D. Manuel Ruiz Zorrilla, en el acto de la celebración del segundo aniversario de su nunca bien llorada muerte, y á los acuerdos que en tan solemne reunión se tomen.

2.º Y hacer público una vez mas, desde las columnas de EL PAÍS, contando con la amabilidad de su digno Director, que este comité siempre entendió y seguirá entendiendo, primero: que el único medio para restaurar la República, es el revolucionario, y segundo: que para llevar á la práctica el ideal que perseguimos, necesita un solo hombre que mande y los demás que obedezcan.

Y sirva esto de contestación á las preguntas que con tal motivo se nos han hecho, pues no comprendemos que partido ni fuerza alguna llegue á la meta de sus aspiraciones sin una sólida disciplina.

Nuestro parecer es y será aquel que tenga nuestro único é indiscutible jefe. Y aunque por delante de nosotros desfilen todos los republicanos aconsejándonos otra más cómoda postura, habremos de mantenernos firmes en nuestro puesto á la espera de órdenes superiores que nunca llegarán tarde.

No en vano nos llamamos progresistas.

De usted, señor director, con fino afecto y gracias anticipadas sus atentos seguros servidores y correligionarios q.s.m.b.,

Por el Comité, Carlos Pol, presidente.- El secretario, Manuel Ruano.³²

3. A OBRA LITERARIA

3.1. Obra poética en galego:

Concéntrase no ano 1888 e aparece case exclusivamente no xornal *A Fuliada*, publicado na Coruña entre febreiro e xullo de 1888 (aínda que algunhas tamén se reproduciron no semanario *O Tío Marcos d'a Portela*).³³

En *A Fuliada*, publica as seguintes poesías:

-«Fábula que non é d'Esopo». (nº 3, 15-2-1888. Datada en Ordes, 13-2-1888).

-«¡¡Probe labradoriño!!». (nº 4, 22-2-1888. Datada en Ordes, 19-2-1888).

-«¡Ei, pola miña monteira!». (nº 7, 15-3-1888. Dedicada «A meu amigo Anxel Vázquez Taboada»).

-«O conto de Don Mateu». (nº 8, 22-3-1888).

-«O grande acontecemento». (nº 9, 29-3-1888. Dedicada «ó meu ilustre correlixionario Excmo. S. D. R. P. Costales»).

-«¡Probe muller!». (nº 10, 5-4-1888 -reeditada en *O Tío Marcos d'a Portela*, parrafeo 224, 15-4-1888).

-«Dende o Mesón do Vento». (nº 11, 12-4-1888). Dedicada «A meu querido irmán Xulio»).

-«O verdadeiro amor». (nº 13, 26-4-1888 -reeditada en *O Tío Marcos d'a Portela*, parrafeo 227, 6-5-1888 e dedicada «A miña querida Pepa»).

-«Un xuicio de faltas». (nº 14, 3-5-1888 -reeditada en *O Tío Marcos d'a Portela*, parrafeo 229, 20-5-1888).

-«O home e a formiga». (nº 15, 10-5-1888).

Florencio Pol Ramos,
pai de Carlos Pol Caamaño.

-«Minguíños de Busto». (nº 18, 31-5-1888 -reeditada en *O Tío Marcos d'a Portela*, parrafeo 233, 17-6-1888).

-«O esquirbano D. Bartulo». (nº 19, 7-6-1888. Dedicada «A meu querido irmán político D. Vicente Carnota».

Noutras revistas, publicaría:

-«Másimas». (*O Tío Marcos d'a Portela*, parrafeo 214, 5-2-1888).

-«Dios amor e poesía». (*A Monteira*, nº 7, Lugo, 16-11-1889. Datada en Ordes o 22-10-1889). Carlos Pol aparece como un dos colaboradores da revista. (*A Monteira*, somanario de intreses rexionales e literatura, Lugo, 1-10-1889).

3.2. Poesía en castelán:

Os poemas en castelán da autoría de Carlos Pol Caamaño que temos localizado, todos no semanario coruñés *Brisas y Tormentas*, dirixido por el, serían os seguintes:

-«¡Qué cuadro!». (nº 1, 15-4-1900. «Dedicado a mi sobrina Jacobita Lea Crespo». Datado na Coruña, abril de 1900).

-«¡AH!». (nº 1, 15-4-1900. «Dedicado á mi querido amigo D. Manuel López del Río, Coronel de la Benemérita». Coruña, abril de 1900. Carlos Pol).

-«De todo un poco». (nº 4, 6-5-1900. Asinado por Carlitos).

-«¡Maldita sumisión!». (nº 5, 13-5-1900. Datado na Coruña en maio de 1900. C. Pol).

-«Á la hija del pueblo». (nº 7, 27-5-1900. Carlos Pol).

Así mesmo, no Arquivo da Real Academia Galega, Fondo Pascual Veiga (RAG. Depósito 1 Caixa 229-45), consérvase un texto de Carlos Pol, titulado *A Romería*, e datado o 9-10-1889. Non o podemos consultar, pero pensamos que quizais sexa un poema. Que se conserve nos fondos do célebre músico indúcenos a pensar que quizais, nalgún momento, valorouse poñerlle música.³⁴

3.3. Novelista

Dúas son as novelas que coñecemos da autoría de Carlos Pol Caamaño: *El Brujo don Severo* e *El crimen de la calle de San Andrés*.

En 1889 comeza a publicarse, no semanario madrileño *La Cantárida*, a novela *El Brujo Don Severo* «debida a la pluma del notable escritor D. Carlos Pol Caamaño».³⁵ Uns días despois, outro periódico republicano progresista turoense informa aos seus lectores sobre esta publicación:

Llamamos la atención sobre el folleto que publica nuestro querido colega de Madrid, *La Cantárida*, debido á la bien cortada pluma del conocido escritor don Cárlos Pol Caamaño.

Lo recomendamos á los aficionados á la bella literatura, pues tanto por la forma como por el fondo, amen del gran interés que desde el principio presenta, es digno de leerse.³⁶

Unha década despois, esta novela volve saír publicada, como folletín, no xornal madrileño *La Izquierda Dinástica*. Comezou a súa publicación no nº 4953, de 10-2-1899, e finalizou no nº 4984, de 18-3-1899 (comezaba o capítulo 5), no que cesan a súa publicación pola seguinte causa:

ADVERTENCIA

Participamos á nuestros lectores que el folletín que hasta el día venimos publicando titulado «El Brujo D. Severo», lo suspendemos por enfermedad del autor y haberle prohibido los facultativos toda clase de trabajo intelectual.

Carlos Pol Caamaño.

Polos datos que poñen cando inician a publicación, dedúcese que estaba impresa en Madrid en 1899, na Imprenta Salud, nº 13.

Encontramos igualmente unha dedicatoria: «Al Excelentísimo Sr. D. Joaquin Gonzalez Fiori, Ilustre jurisconsulto y Diputado á Córtes». E, a continuación, o seguinte: «Dedicada esta obra al escritor público, don Joaquin de Castro por el conocido publicista galaico, don Cárlos Pol, aquel se la dedica á V. en prueba de verdadera amistad».

No prólogo da mesma, dirixido aos leitores, Carlos Pol indica as razóns de que a escribise:

La humilde obra que vas á leer no es un bello ramo de flores artificiales, ó con más propiedad, un conjunto de hermosos conceptos literarios colocados con mano maestra, según puede representarte una de las muchas novelas que hoy se publican y son poco menos que ejemplares de literatura; por el contrario, mi librito se reviste de cierta candidez especial y abusa del diálogo con el mismo objeto de darte á conocer con mayor claridad sus conceptos y penetrar tu corazón; es una pobre madre selva nacida entre áridos peñascos lejos de la vista de los hombres, cuyos perfumes sólo pueden ser recojidos por el que se vé proscripto de la sociedad aristócrata, ó por el que aún siendo aristócrata, siente amor al prójimo y á la Naturaleza.

Comprendo que si *El Brujo don Severo* tiene la fortuna de salir á luz será mirado entre sus compañeros del propio modo que un arapieto [sic] entre los comensales de un régio banquete, la diferencia de sus vestiduras será objeto de sarcasmo, y sus palabras reprochadas por los que viven á cuenta de la engañifa ó rinden culto al relumbrón; pero ya lo he prevenido así y nada temo.

¿Qué espero sino ser agradable á los que tienen un espíritu grande y poseen purísimos y bondadosos sentimientos y repugnante á los que se hallen en oposición con aquellos?...
 Desheredado pueblo, libre pensador, honrado proletario, cariñosa madre, fiel esposa, solo á vosotros consagro mi insignificante trabajo, recibido como una prueba de filantropía de vuestro hermano. EL AUTOR.

En 1904 publica outra novela, *El crimen de la calle de San Andrés*. Por un anuncio publicitario, dísenos que será unha distracción amena «la lectura de la interesante y lindísima novela **El crimen de la calle de San Andrés**», que acababa de poñerse á venda na librería *La Literaria* (rúa Real, nº 98, rexentada por Agustín L. del Río) ou no salón do Teatro Emilia Pardo Bazán (aquí, á quen se lle pedía era ao propio Carlos Pol). A obra, en dous tomos, estaba «esmeradamente impresa con preciosos grabados y con elegante encuadernación de rústica» e vendíase ao prezo de 3,50 pesetas exemplar na capital e a 4 pesetas, por correo, para o resto da Península, pago anticipado.³⁷

Destá novela, Carlos doará un exemplar á biblioteca do Centro de estudos sociais *Germinal*³⁸ e, con outros libros seus ou da súa propiedade, á Biblioteca pública que estaba organizando a Liga de Amigos da Coruña.³⁹

Chamounos a atención a referencia ao Teatro Circo Emilia Pardo Bazán como lugar de venda da obra, directamente polo autor, xa que, neste mesmo ano, encontramos un anuncio no cal se publicida a venda do libro *Contabilidad mercantil simplificada*, de Manuel F. Font, que podía adquirirse a través de Carlos, ben no seu domicilio particular na rúa Castiñeiras, nº 1, 1º, ben no «salón Teatro-Circo Emilia Pardo Bazán».⁴⁰ A explicación debe ser que aquí tiña a súa redacción e administración a revista *El Argos*, órgano da Liga de Amigos, da Coruña, que dirixía Carlos.⁴¹

3.4. Artigos e relatos breves.

Igual que na súa poesía, a obra narrativa en galego de Carlos Pol⁴² concéntrase no ano 1888 e aparece case exclusivamente no xornal *A Fuliada*, publicado na Coruña entre febreiro e xullo de 1888 (algún, reeditado en *O Tío Marcos d'a Portela*). Nela, publica oito relatos:

- «E vaya de conto». (nº 5, 1-3-1888).
- «Conto que parece hestoria». (nº 5, 1-3-1888; nº 6, 8-3-1888).
- «As cartas». (nº 12, 19-4-1888 -reeditada en *O Tío Marcos d'a Portela*, parrafeo 226, 294-1888).
- «E siga o conto». (nº 16, 17-5-1888).
- «Vamos seguindo coa música». (nº 17, 24-5-1888).
- «A ermida de San Roque». (nº 20, 14-6-1888 -reeditada en *O Tío Marcos d'a Portela*, parrafeos 247, 30-9-1888 e 248, 7-10-1888).
- «A caridade». (nº 22, 28-6-1888).
- «Un sono». Deste último só se conserva a súa conclusión no nº 26 de *A Fuliada*, 26-7-1888, xa que a primeira parte do relato debía atoparse nos números non conservados (24 ou 25) desta publicación.

Mais tamén publicará Carlos relatos breves en castelán. Os que podemos localizar viron a luz no citado semanario *Brisas y Tormentas*, dirixido por el, e que se publicou durante uns meses en 1900. Serían os seguintes:

Cabeceira de *A Fuliada*. da «Cruña».

- «Un caso especial». (nº 1, 15-4-1900. Asina «Carlitos»).
- «Desde el Faro de Hércules». (nº 2, 22-4-1900. Asina «Carlos Pol»).
- «Un cuentecito». (nº 2, 22-4-1900. Asina «Carlitos»).
- «Desde el Faro de Hércules». (nº 3, 29-4-1900. Asina «Carlos Pol»).
- «Desde el Faro de Hércules». (nº 4, 6-5-1900. Asina «Carlos Pol»).
- «Cuadros sociales. El Montañés». (nº 4, 6-5-1900. Asina «EGO»).
- «Desde el Faro de Hércules». (nº 5, 13-5-1900. Asina «Carlos Pol Caamaño»).
- «A la mujer del pueblo». (nº 6, 20-5-1900. Asina «Carlos Pol»).
- «Memento homo». (nº 7, 27-5-1900. Asina «C. Pol»).
- «¡Al ladrón, matadle!». (nº 8, 3-6-1900. Asina «Carlos Pol»).
- «Por el fruto conoceréis el árbol». (nº 8, 3-6-1900. Asina «C. P.»).

Mais serían da súa autoría a maior parte dos artigos de fondo ou de redacción deste semanario, aínda que non viñesen asinados.

Tivo, que saibamos, unha colaboración puntual co periódico brigantino *El Mendo*, do que era fundador e propietario o seu amigo, e destacado francmasón, Adolfo Vázquez Gómez. O artigo titulábase «Crónica de Órdenes».⁴³

Noutra publicación coruñesa, o semanario republicano *El Combate*, encontramos outros dous textos en prosa:

- «Apocalipsis» (Cuento)». (nº 32, 8-12-1901; nº 33, 15-12-1901, e nº 34, 22-12-1901).
- «Pastoral». (nº 35, 29-12-1901).

Outros textos:

Colabora tamén no *Almanaque Gallego para 1895* (A Coruña, Tip. «La Unión Gallega», A Coruña, 1894, todo escrito en galego), dirixido por Farruco Lage e Guillermo Díaz. Os outros colaboradores eran Salvador Golpe, Fernando García Acuña, Eduardo Pardo y Gómez, Constantino Fernández, Florencio Vaamonde, Galo Salinas, Dionisio C. Pardo, Juan Beltrán e Alejandro Barreiro.

3.5. Autor teatral.

Na altura de 1888, publicaría Carlos unha comedia en dous actos e en verso, titulada *Edad de locos*. Sabémolo porque envía exemplares da mesma á prensa.⁴⁴

O 29 de abril de 1901 o gobernador civil da Coruña aprobou o regulamento da «Sociedad de composición musical y declamación», que tiña a seguinte Xunta directiva: Presidente, Carlos Pol; vicepresidente, Manuel Vicente Martínez; tesoureiro-contador, José García; secretario, Benjamín Carnota; vicesecretario, Julio Pol Crespo; vogais: Luis Fuentes, Manuel Calvo, Ciríaco Domingo e Emilio Muñiz. Celebrarían as xuntanzas nunha casa na rúa Caballeros, 14 (era a de Carlos)⁴⁵ Esta Sociedade, como veremos, organizará algunha velada teatral na que se representarán obras de Carlos.

En 1902 tirará do prelo da Tipografía de El Noroeste, da Coruña, dúas pezas teatrais.

A primeira foi *Oinegni ó Los Locos del Siglo XX*, xoguete cómico en cinco cadros e en verso. (Sabemos que foi a primeira porque, cando saía a segunda, como veremos despois, xa se indica que esta estaba publicada).⁴⁶

Ao final do libro aparece unha relación doutras obras do autor en preparación, pero falaremos delas aparte.

Non nos consta que chegase a ser representada.

A seguinte en ver a luz foi *Sir Wasongtong*, xoguete cómico nun acto, en prosa e verso. No comezo do libro dísenos que fora estreada na noite do domingo 6-10-1901, con grande éxito, no Teatro de Variedades da Coruña, pola compañía cómico-dramática que dirixía José Sánchez Palma.⁴⁷

Temos outra constancia desta representación:

SIR WASINGTON (sic.)

Con este título, según estaba anunciado, se estrenó el domingo último en el teatro de Variedades de esta localidad, por la compañía que dirige don José Sánchez Palma, el juguete cómico en un acto y cuatro cuadros original de D. Carlos Pol Caamaño.

A pesar de las malas condiciones del local y lo tempestuoso de la noche concurrió numeroso público que con entusiasmo aplaudió desde los primeros momentos la bien escrita obra. El autor fué llamado únanimemente á la escena y ovacionado al presentarse.

Sin ánimo, por hoy, de hacer un bosquejo del mencionado juguete cómico nos concretaremos á manifestar que en el mismo abundan desde la bien manejada sátira dirigida á la burguesía y al oscurantismo, hasta la agudeza de los chistes originalísimos que sirven de agrado é hilaridad al espectador.

Dámosle la enhorabuena al que ha sido nuestro compañero en la prensa y deseámosle nuevos triunfos y prosperidad, tanto en dicha obra, cuanto en otras que parece desea publicar, brevemente.⁴⁸

Destas dúas pezas teatrais enviará Carlos Pol exemplares á prensa, para a súa difusión:

D. Carlos Pol, muy conocido por sus aficiones literarias, nos ha enviado un ejemplar de *Sir Washington*, y otro de *Oinegni*, piezas representables –la primera ya lo fue– que están editadas con mucho primor. Con tiempo y humor nos ocuparemos en estas amenas producciones del Sr. Pol.⁴⁹

Tamén enviará un exemplar da cada unha para a Biblioteca pública que estaba organizado a Liga de Amigos, da Coruña.⁵⁰

Precisamente cando tire do prelo, en 1902, *Oinegni ó Los Locos del Siglo XX* (a mesma relación aparece no seu libro que publicou inmediatamente despois, tamén en 1902, *Sir Wasongtong*) ao final do libro, en páxinas interiores, encontramos unha listaxe de obras súas que estaban en preparación, supoñemos que para publicar.

Trátase de *El Amor y el Deber* (drama en dous actos, en prosa e verso), *España Árabe* (xoguete cómico nun acto e en verso), *¡Cayó el Gobierno!* (xoguete cómico nun acto e en prosa), *A caza de microbios* (xoguete cómino nun acto, en prosa e verso), *La Madre Obrera* (monólogo didascático) e *El Despido* (zarzuela nun acto).

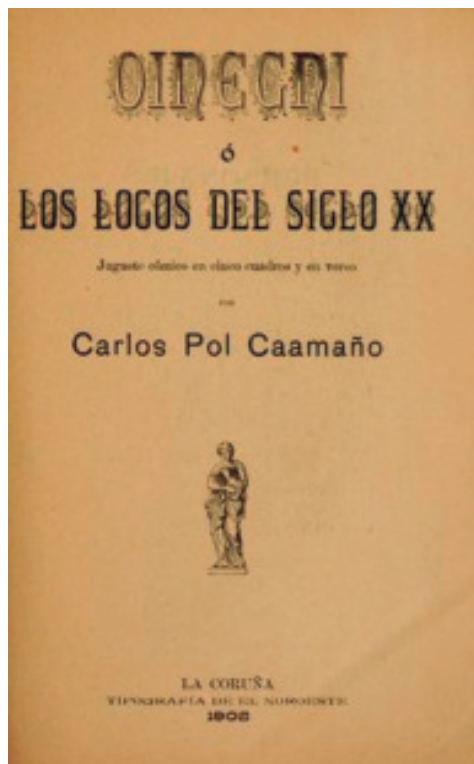
Non temos constancia de que saísen do prelo; sen embargo, algunhas delas xa foran representadas o ano anterior.

Como paso previo á súa representación, Carlos presentaría no Goberno civil da Coruña, para a censura, «dos obras dramáticas, en un acto, tituladas *La madre obrera* y *A caza de microbios...*».⁵¹ Polo título, semella que *A caza...* estaba escrita en galego.

Esas dúas obras, xunto con *El amor y el deber*, puxéronse en escea nunha velada dominical celebrada no Salón Lino, e organizada pola Sociedad musical de declamación y composición, que presidía Carlos, da que antes falamos.⁵²

A última obra teatral da que temos constancia da autoría de Carlos foi o libreto para a zarzuela *A revirar a novia*, escrito en galego, e estreada no Teatro Principal da Coruña en 1905.

Só coñecemos unha crítica dela, e foi demoledora. Posto que é a única referencia á mesma, engadímola completa.

Oinegni ó Los Locos del Siglo XX, xoguete cómico en cinco cadros e en verso

TEATRO PRINCIPAL

«A REVIRAR A NOVIA»

Con mejor deseo que aptitudes unos apreciables jóvenes de la sociedad *Bellas Artes*, aficionados al arte escénico, hicieron el domingo último en el Teatro principal, tres obras dramáticas: las comedias *Barro y cristal* y *La partida de ajedrez* y una zarzuela de costumbres gallegas original de dos autores de la localidad.

La Comisión mixta administrativa del Teatro haría muy bien no autorizando que en él actuasen aficionados, que no hacen otra cosa que profanarlo.

Y hablemos de las obras. Pasemos por alto las dos comedias, harto conocidas del público y limitémonos á la zarzuela, cuyo título es *A revirar a novia*.

El autor de *El crimen de la calle de San Andrés*, don Paco Lacazan Moñol ó don Carlos Pol Caamaño, que tanto monta, es el padre del esperpento.

Pero en colaboración, con dos cómplices merecedores como él de inhabilitación absoluta perpétua, los Sres. Morales, padre é hijo plagiarios de la música.

La poesía, la métrica, el idioma, dialecto, ó como ustedes quieran, gallego, el sentido común y hasta la moral están maltratados en el libro.

La originalidad, la armonía, la composición, las reglas del arte... todo está ultrajado en la partitura.

En cuanto al libreto, los regionalistas que se precian de amar las letras patrias, debieran fulminar un anatema contra el intruso é incapacitarlo judicialmente para volver á escribir.

Y no se crea que exageramos. Vean, vean ustedes lo que se dicen Margarida y Xanete en un duo de amor muy tierno, con música de La Revoltosa, de una rebeirana de Montes y no sabemos si de alguna otra más:

Ella: *Teño unha cousiña cousa*

Teño unha cousa cousiña,

El: *Eu tamén teño unha cousa*

Para ti miña meniña.

O esto otro que canta el coro.

Ellos: *Achégate á min*

Ellas: *Non que tes calzós.*

Y díganos ahora sinó es cosa de pedir la intervención del juez, de la guardia civil y hasta del magistrado inspector Sr. Covián.

Bueno; pues aparte de todo eso, la obra –Dios nos lo perdone– tiene unos diálogos en que los personajes se expresan con la mayor libertad y desenfado, en que el novio afirmó que admitiría á la novia hasta en cueros y en que los padres de ambos usan unas interjecciones más propias de una taberna que de un escenario.

A pesar de estos defectos y de otros muchos que no citamos porque la cosa realmente no lo merece, la zarzuela tiene cierta vida, se suceden las escenas, sin orden ni concierto, eso sí; sube y baja el telón infinidad de veces; hay mutaciones, coros de hombres y mujeres, todos vestidos con el clásico traje de la tierra; gaitero, tamborilero, romería de San Andrés de Teixido, canto del gallo, su poquito de baile flamenco, y al final el juez y el alguacil que vienen cuando mayor es la alegría, no á prender al autor, sino á un personaje bufo, ni gallego ni andaluz, pero con algo de ambas cosas, que resulta ser un ladrón de alhajas y que como en *Fausto* obsequia con unas joyas á *Margarida* que se deslumbra con ellas y se *revira*.

Al final hubo muchos aplausos, y los tres autores, Pol y Morales (padre é hijo) cogiditos de la mano, en unión de los actores, del coro general y del gaitero, se adelantaron hasta la

candleja, mientras el telón subía y bajaba sin cesar a saludar al auditorio, por cierto bien escaso –unas 50 personas en total- que aplaudía á rabiarse, de buena fe unos, de pura guasa otros. Y para que la fiesta resultase gallega completa solo faltaron los *aturuxos*, pues las monteras anduvieron por el aire y hasta el *fol* de la gaita estuvo á punto de perecer estrujado por el varal de un telón que cayó sobre el hombro del que tañía tan dulce instrumento. En fin: una regocijadísima noche y un mal negocio para la *Liga* que es lo más triste. ¡Ah! Una felicitación para el coro, por la afinación y por lo bien vestido.⁵³

3.6. Director de revistas.

Tres foron as revistas, que saibamos por agora, dirixidas por Carlos Pol Caamaño: *A Fuliada* (A Coruña, 1888), *Brisas y Tormentas* (A Coruña, 1900) e *El Argos* (A Coruña, 1904).

3.6.1. *A Fuliada*

Co precedente nunha revista do mesmo título publicada en Betanzos entre 1886-1887, dirixida por Ángel Vázquez Taboada, o 2-2-1888 sae do prelo, na cidade da Coruña, *A Fuliada ou zanfona semanal d'alegrías ou de bágoas segun qu'o pobo gallego s'adivirte, canta ou laya*, aínda que, segundo a crítica, non sería unha continuación da anterior. Debeu desaparecer en xullo de 1888 (o último número coñecido leva data do 26-7-1888). A revista saía os xoves de cada semana, con 8 páxinas.

Xosé Ramón Barreiro Fernández cre que o director foi Carlos Pol Caamaño. Entre os colaboradores figura habitualmente o citado Ángel Vázquez Taboada (Carlos e máis el deberon soste-la publicación da revista co seu traballo de redacción). Tivo tamén colaboracións literarias de escritores como Manuel Curros Enríquez, Francisco de la Iglesia, Eladio Rodríguez, Benito Losada, Fernando García Acuña ou Roque Pesqueira Crespo.

A revista, ademais do seu fundamental carácter literario, tamén se ocupaba de temas de actualidade e de política, así como da vida coruñesa. Segundo Barreiro Fernández, foi unha publicación crítica co sistema político da época, mais non agresiva cos poderes establecidos.⁵⁴

3.6.2. *Brisas y Tormentas*.

Brisas y Tormentas. Revista política-artística-literaria,⁵⁵ publicábase os domingos. A Dirección e Administración estaba en Pórtico de San Andrés, nº 11, 2º, A Coruña. Como director figura Carlos Pol Caamaño.⁵⁶

O primeiro número saíu o 15-4-1900, e o derradeiro o 3-6-1900.

Os prezos de suscripción eran: A Coruña, 0,50 pta ao mes. Fóra da Coruña: 2 pesetas ao trimestre. Números soltos: 0,10 céntimos. O pago era por adiantado.

Tivo dous locais de impresión: os tres primeiros números, imprimíase na Imprenta La Gutemberg; do nº 4 ao 8 (o derradeiro), na Imprenta da Viúva de Abad.

No artigos, aparecen varios de Carlos (con variantes, como Carlitos, C. Pol...), algúns de José Romero Astray e un de Florencio Pol Ramos, pai de Carlos. Os outros, de tipo redacción, veñen sen asinar: probablemente serán de Carlos.

Ao longo dos oito números, conseguiu ter correspondencia con lugares como Madrid, Vigo, Betanzos, Pontevedra, Corcubiión, Santiago, Valladolid, Barcelona, Ordes, Barco de Valdeorras ou Oviedo.

Segundo van aparecendo os números aumentan as seccións: «Torbellinos y pedriscos», «Brisas y Tormentas», «Latigazos», «Cuestiones militares»... Trae noticias de tipo local, a

maioría relacionadas co concello da Coruña. Todos os números, agás o derradeiro, o 8, levan na portada, debaixo da cabeceira, unha ilustración, sen nada máis.

Cal foi a causa de que desaparecese tan axiña? Non foi por motivos económicos, senón de persecución por parte do arcebispo de Santiago, o obsesivo antimasón Martín de Herrera.

Coñecemos o Auto polo que foi condenada:

CONDENACIÓN DE DOS PERIÓDICOS⁵⁷

José, por la misericordia divina de la Santa Iglesia Romana, Presbítero Cardenal Martín de Herrera y de la Iglesia, del título de Santa María in Traspontina, Arzobispo de Santiago de Compostela, Capellán Mayor de S. M., Juez Ordinario de su Real Capilla, Casa y Corte, Notario Mayor del Reino de León, Caballero del Collar de la Real y distinguida Orden de Carlos III, Senador del Reino, del Consejo de S.M., etc., etc.

AUTO

Por cuanto fueron á Nuestra autoridad denunciados la Revista-Política-Artística-Literaria que se publica en la Coruña con el título de *Brisas y Tormentas*, y el *Semanario de intereses generales* dicho *El Eco de Marín* y editado en aquella villa, hemos dispuesto que personas de reconocida probidad y competencia, examinasen los números 2, 3, 4, 5 y 6 de la REVISITA, y los 152, 158, 160 y 164 del Semanario referido.

Resultando, primero: que la Revista *Brisas y Tormentas* excita al odio entre las diversas clases sociales, con detrimento de la Religión y de la caridad cristiana; que contiene proposiciones heréticas y racionalistas; que pretende ridiculizar la predicación de la divina palabra y de la confesión sacramental; y calumnia á las Órdenes Religiosas, en especial á la ínclita y benemérita Compañía de Jesús.

Segundo: que el semanario *El Eco de Marín* se ensaña contra el Romano Pontífice, el celibato eclesiástico y el estado clerical.

Tercero: que ambas producciones contienen chistes impúdicos y obscenos del más repugnante realismo y desenvuelta liviandad, que ningún cristiano puede leer por ser de todo en todo contrarios á la moral y buenas costumbres.

En cumplimiento de nuestro deber como Prelado y de lo dispuesto por Su Santidad en la Constitución Apostólica *Officiorum ac munerum*, venimos en prohibir y prohibimos, bajo pecado grave, á todos los fieles de este nuestro Arzobispado, el subscribirse á la Revista y Semanario referidos, como también el leerles, oírles leer, cooperar á su impresión y publicación ó prestarles en otra cualquier manera auxilio y favor. Y mandamos que cuantos tuvieren en su poder algún ejemplar de las publicaciones mencionadas lo entreguen á su Párroco ó Confesor.

Dado en nuestro Palacio Arzobispal á 6 de Junio de 1900.

+ EL CARDENAL ARZOBISPO.

Por mandado de su Emcia. Revma.,

EUGENIO DEL BLANCO, *Secretario*.

Fixéronse eco desta prohibición varias publicacións galegas,⁵⁸ e mesmo algún xornal foráneo.⁵⁹

3.6.3. *El Argos*.

El Argos foi un semanario editado na Coruña. Levaba o subtítulo de *Defensor imparcial de los intereses del pueblo* e apareceu a finais de maio de 1904, publicándose os domingos.

Era órgano da Liga de Amigos da Coruña. Carlos Pol Caamaño era o director, e a redacción e administración estaba establecida no Salón do Teatro Circo Emilia Pardo Bazán. O último número coñecido é o do 12-8-1904. Presidían a Liga de Amigos Emilia Pardo Bazán e José M. Rigueira Montero.⁶⁰

4. CARLOS POL CAAMAÑO, FRANCMASÓN.

O único estudo do que dispoñemos, aínda a día de hoxe, é o libro de Alberto Valín Fernández, que recolle a súa tese de doutoramento.⁶¹ Nun dos epígrafes, estuda brevemente a historia da loxa «Amor Universal nº 32» de Ordes, e a figura do seu Venerable Mestre, Carlos Pol Caamaño.

Mais, como veremos ao final deste apartado, o labor masónico de Carlos Pol non estivo vencellado exclusivamente á loxa que fundou, senón que tivo unha participación moi activa na fundación e desenvolvemento doutras.

O primeiro contacto de Carlos Pol coa «Gran Logia Simbólica Española de Menfis y Mizraim» aparece a través da remisión que se lle fai de 10 exemplares do órgano da obediencia, o *Boletín de Procedimientos*. Ao mesmo tempo, o ordense é recoñecido como socio corresponsal.⁶²

Auspiciada pola citada obediencia, a loxa «Amor Universal nº 32» constituíuse en Ordes o 12-12-1889.⁶³ Xa dende o 1 de xaneiro de 1890 comeza a figurar na relación de loxas da GLSEMM.⁶⁴

Aquí xa se nos presenta unha interrogante: onde e cando foi iniciado Carlos Pol, e quizais algúns dos fundadores da loxa ordense, con anterioridade ao nacemento desta? Porque, como mínimo, debía ter, polo menos, o grado 3º, Mestre Masón.

En maio, adquiren dúas láminas das 35 que enviara a loxa «Acacia» de Puerto Rico.⁶⁵ E, pouco despois, sabemos que se aproban as comunicacións que varias loxas, entre elas «Amor Universal», dirixiran ao «insigne Peral».⁶⁶

A mediados deste ano 1890 remiten o seu cadro lóxico; á súa vez, o Gran Mestre da Obediencia expresa a súa satisfacción «del buen estado en que el Honorable Gran Maestro de la Gran Logia Provincial de la Coruña, ha encontrado á las Respetables Logias «Amor Universal» de Ordenes, y «Unión Masónica» del Ferrol. En nombre de la Orden se felicita á tan dedicados obreros.⁶⁷

Un mes despois, o Gran Mestre, en nome da Soberana Gran Logia Simbólica Española, «dá las más expresivas gracias al Ven., Ddig.: y Oof.: de la Logia «Amor Universal, núm. 32», de Ordenes (Coruña), por el cuadro fotográfico que de los mismos se ha recibido con atenta dedicatoria».⁶⁸

Portada do semanario *Brisas y Tormentas*.

En novembro, a Secretaría Xeral da obediencia acusa recibo das comunicacións que enviaran varias loxas felicitando ao Gran Mestre; unha delas, a de Ordes.⁶⁹ E finaliza o ano e a loxa, con Carlos Pol Caamaño á fronte, segue aparecendo na relación das loxas da obediencia.⁷⁰ Por esta boa marcha da loxa, o seu V.:M.: é premiado cun «aumento de salario»; neste caso, polo organismo responsable dos graos filosóficos, o Soberano Gran Consejo General Ibérico:

En atención á los excelentes servicios prestados á la Orden y cualidades especiales que concurren en el Ilustre y querido H.: D. Carlos Pol y Caamaño, Ven.: Maestro de la Resp.: Log.: *Amor Universal*, núm. 32, de Órdenes, y á propuesta de la Honorable Gran Logia *Provincial*, de la Coruña, se ha elevado al referido H.: Pol al gr.: 18 libre de derechos.

Madrid, 14 de Diciembre de 1890.-El Gran Secretario General, I. Villarino.⁷¹

Chega xaneiro de 1891 e, por fin, podemos coñecer un cadro lóxico de «Amor Universal nº 12» para ese ano: Venerable Mestre, Carlos Pol Caamaño; Primeiro Vixilante, José Castro Domínguez; Segundo Vixilante, Leoncio Gasset Armesto; Orador, Manuel Ruano Bello; Secretario Garda Selos, Joaquín Castro Amor; Tesoureiro e Esmoleiro, Juan José Durán Iglesias; Gardatemplo interior, Manuel Iglesias Rapela; Gardatemplo exterior: Julio de la Cruz García.⁷²

Uns meses despois, co desexo de estreitar lazos fraternais, visitan a sé da Gran Loxa Provincial da Coruña:

2

Por los hh.: que componen la Log.: «Amor Universal» núm. 32 de los Vall.: de Órdenes, ha sido visitado el 7 de los corrientes la Gr.: Log.: Prov.: de la Coruña donde fueron recibidos con agasajo, pronunciándose un breve cuanto entusiasta discurso por el Ven.: de aquélla á quien contestó el Or.: de la última, y acto seguido tuvo lugar en la sala de pas.: perd.: un animado refresco durante el cual se brindó con vehemencia por la unión mas.: cruzándose entre los hh.: de ambas Llog.: cariñosas frases y sinceros ofrecimientos. Dichos hh.: de los Vall.: de Órdenes tienen el pensamiento de repetir la visita en la próxima estación á todas las Llog.: de la Región gallega, para estrechar más los vínculos y deberes que unen á todos los Mmas.: Si en todas las Regiones y provincias se siguiera este ejemplo, mucho adelantaría la Institución, y las inteligencias, amistades y relaciones se afianzarían más y más, para de común acuerdo realizar cuanto la orden tiene que realizar.⁷³

A estas alturas, un órgano de prensa moi querido por masóns e librepensadores, *Las Dominicales del Libre Pensamiento*, faise eco da fundación de «Amor Universal nº 32»:

Libre pensamiento en acción.

En Órdenes, provincia de la Coruña, se ha fundado recientemente una respetable Logia masónica, compuesta de muy distinguidas é ilustradas personas de aquella población, gracias á la actividad y constancia de nuestro buen amigo y correligionario D. Carlos Pol. Todos los caminos que van contra Roma y la soberbia de sus clérigos son caminos de progreso, sendas que conducen recto y seguramente á la República.⁷⁴

A loxa colabora tamén, con 5 pesetas, nunha suscripción voluntaria en favor da Irmá *Caridad*, da loxa «Minerva nº 70» de Herrera (Sevilla).⁷⁵ E, por fin, reciben a Carta Patente definitiva.⁷⁶ Tamén dende a Gran Secretaría se lle informa á loxa que, con data 26 de novembro, «se remitió á San Fernando la elocuente felicitación que esa Resp.: Log.: dirige al sabio eminente don Isaac Peral».⁷⁷

Co inicio de 1892, coñecemos o novo cadro lóxico de «Amor Universal nº 32» que rexería ese ano: Venerable Mestre, Carlos Pol Caamaño; Primeiro Vixilante, José Castro Domínguez; Segundo Vixilante, Leoncio Gasset; Orador, Jacobo Amor; Secretario, Manuel Ruano; Mestre de Ceremonias, Julio de la Cruz; Diácono, Joaquín Castro; Tesoureiro e Esmoleiro, Juan J. Durán; Gardatemplo interior, Manuel Iglesias; Porta Estandarte, Domingo Rodríguez; Porta Espada, Tomás Rabiña.⁷⁸

De novo en xaneiro de 1893, vemos que «Amor Universal nº 32», de Ordes, con Carlos Pol Caamaño como representante, é unha das loxas da GLSEMM.⁷⁹ Así seguirá ata 1897.⁸⁰

Coñecemos igualmente o cadro lóxico para 1896⁸¹: Venerable Mestre, Carlos Pol Caamaño; Primeiro Vixilante, José Castro Domínguez; Segundo Vixilante, Leoncio Gasset Armesto; Orador, Jacobo Amor del Río; Mestre de Ceremonias, Julio de la Cruz García; 1º Diácono, Joaquín Castro Amor; Tesoureiro e Esmoleiro, Juan José Durán Iglesias; Gardatemplo interior, Manuel Iglesias Rapela; Obreiro, Domingo Rodríguez Cid; Obreiro, Tomás Rabiña Túñez; Obreiro, Manuel León Ruano Bello.

(Sorprende a ausencia de Secretario. Seríao quizais algún dos que figuran como obreiros?).

Por outros números, no apartado de «Correspondencia administrativa», «Amor Universal nº 32», ou o propio Carlos, envían diversas cantidades de diñeiro para pagar, supoñemos, os exemplares que reciben.⁸²

Como dixemos antes, non foi a loxa ordense a única na que traballou Carlos. Dispoñemos dunha fonte de primeira man, nada menos que un artigo da súa autoría, de carácter anticlerical e librepensador, titulado «Pastoral». Reproducimos íntegro o que sería o seu introito:

PASTORAL

NOS EL ILUSTRE Y VENERABLE CAROLUS, FUNDADOR DE LAS IGLESIAS «AMOR UNIVERSAL» - «¡PASO Á LA VERDAD!» - COOPERADOR DE LA IGLESIA «PROGRESO» - CREADOR DE DOCE CAPILLAS AB RELIGIONIS ARBITRIORUM Á LAS ÓRDENES DE NUESTRO SEÑOR DON MANUEL, ET MAGISTER-LAICO: Á LOS DISCÍPULOS AMADOS EN JESUCRISTO, QUE PROFESAN LOS ÚNICOS Y VERDADEROS IDEALES, Y Á LOS QUE TENGO ENCARGADOS DE DIFUNDIRLOS, LES ENVÍO LA CORRIENTE MAGNÉTICA SUBLIME (BENEDICTIONEM IMPERTERI), PARA QUE SUS CORAZONES SEAN LLENOS DE ESPÍRITU SANTO.

[...]

Interin os bendice, desde su humilde palacio (Caballeros, 14), vuestro padre en Jesús que os desea Salud y República.

CAROLUS POL.

Coruña 23-12-1901.⁸³

Como podemos comprobar, os datos que nos proporciona son de moita relevancia. Só temos que substituír «iglesia» por «loxa» e «capilla» tamén por «loxa» ou «triángulo».

Para empezar, dinos que foi fundador da loxa ¡Paso á la Verdad!: sería esta a loxa «¡Paso á la Verdad, nº 81», fundada oficialmente en Santiago de Compostela o 10-8-1891; unha loxa da que apenas se coñecen oito nomes de membros.⁸⁴

Dinos tamén que foi cooperador da loxa «Progreso»: trátase da loxa da cidade coruñesa «Progreso nº 39», da que formaron parte os seus irmáns Julio e Carmen.⁸⁵

Nos dous casos, foron loxas auspiciadas, o mesmo que «Amor Universal nº 32», pola GLSEMM. E as afirmacións que fai Carlos Pol dos vencellos con elas, perfectamente explicable, xa que a fundación das mesmas foi posterior.

Mais, por último, achega o que sería nova información sobre a fundación da Federación de Loxas Independentes de Galicia, xa que nos indica que el foi o **creador** (a negrita é nosa) ás ordes de «Nuestro Señor Don Manuel», de 12 capeliñas, que serían, curiosamente, as doce pequenas loxas que tivo esta obediencia galega, espalladas por diversas vilas galegas.

Pola achega que fai Valín sobre esta obediencia,⁸⁶ sabemos que xa estaba constituída en decembro de 1893 e que chegaría a ter, co tempo, doce loxas e seis triángulos.

Como o desenvolvemento do proceso de nacemento da FLLIG aínda ten aspectos escuros, é posible que caiba aquí ese labor do que fala Carlos. Por outra parte, o «Don Manuel» do que fala tería que ser Manuel Martínez Pérez, *Milton*, Gran Mestre da Gran Logia Regional de Asturias y Galicia n.º 2, Venerable Mestre de «Progreso n.º 39» da Coruña. En calquera caso, só é unha hipótese.

NOTAS

¹ «Florencio Pol Ramos: un espiritista, teósofo e librepensador na Galicia do século XIX», publicado o 4-8-2015. <http://www.terraetempo.gal/artigo.php?artigo=3934&seccion=13>

² Antonio Couceiro Freijomil: *Diccionario Bio-Bibliográfico de escritores*, 3 vols, Bibliófilos Gallegos, Santiago, 1953, vol. III, p. 106, fai unha brevíssima semblanza de Carlos Pol Caamaño. Menciona que publicou *Sir Wasongton* e *Oinegni*, e que na portada deste último anuncia que ten preparadas varias obras, que cita. Ricardo Carballo Calero: *Historia da Literatura Galega Contemporánea*, 2ª ed., Editorial Galaxia, Vigo, 1975, p. 466, cita simplemente o seu nome, dicindo que era do Carballiño (sic), e que Fernández Gallego o cualificaba como escritor «de mucha vis cómica». E menciona que en 1902 imprimiu na Coruña xoguetes cómicos en castelán. Alberto Valín Fernández: *Galicia y la masonería en el siglo XIX*, Edicións do Castro, Sada, 1991, fala brevemente da súa faceta masónica. Nos temos feito algunha mención da súa faceta de mestre laico e xornalista en «Masonería e cultura en Galicia no contexto das dúas repúblicas (1873-1936)», *Nalgures*, nº 1, A Coruña, 2005; *A Galicia heterodoxa*, Espiral Maior, Culleredo, 2010, p. 24; «A proxección social, cultural e educativa da masonería galega: unha panorámica con América ao fondo», *Revista Galega de Educación*, nº 53 (2012), pp: 36-40 ou «Dous séculos de francmasonería en Galicia (1814-2014)», publicado o 28-5-2014 en <https://praza.gal/opinion/dous-seculos-de-francmasoneria-en-galicia-1814-2014>. Tamén, recentemente, fai unha pequena biografía Carlos Calvo Varela: «Pam, cravos e desordens»: <https://aldeiasdeordes.wordpress.com/2018/08/20/pam-cravos-e-desordens/>. Un estudo máis amplo, analizando o seu labor literario en galego, en Modesto Hermida (dir.): *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro, Coruña, 2003, páxs. 317-342.

³ Arquivo persoal de Magdalena Tofé Pol, bisneta de Carlos Pol e residente na Arxentina.

⁴ Vid. o noso artigo sobre Florencio Pol Ramos.

⁵ Arquivo Municipal da Coruña, Padrón de 1904, sin. 1428.

⁶ http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/resultados_ocr.do?buscar_cabecera=Buscar&id=28260&forma=ficha&tipoResultado=BIB&posicion=2

⁷ *La Voz de Galicia*, A Coruña, 26-5-1882. En adiante, *LVG*.

⁸ *Anuario del Comercio, de la Industria, de la Magistratura y de la Administración*, Madrid, 1886, p. 1091.

⁹ *Anuario del Comercio...* Madrid, 1887, p. 1066; *Anuario del Comercio...*, Madrid, 1888, p. 1130.

¹⁰ *LVG*, 7-6-1890; *Gaceta de Galicia*, nº 124, Santiago, 9-6-1890.

¹¹ *Gaceta de Madrid*, nº 4, Madrid, 4-1-1896, p. 39.

¹² *Anuario del Comercio...*, Madrid, 1899, p. 1329.

¹³ Da escola laica da «Antorcha» tense ocupado o profesor Antón Costa Rico en varios traballos. (Vid., por exemplo: *Escolas e mestres. A educación en Galicia: da Restauración á Segunda República*, Consellería da Presidencia e Administración Pública, Santiago, 1989, páxs. 219-222, ou «Laicismo e

Educación Integral: a «Escuela Moderna» e «La Antorcha Galaica del Librepensamiento» nas fontes da Escola Democrática», pp: 71-83, en Alfredo Erias (dir.): *Sociabilidade e Librepensamiento*, Fundación IEPS, A Coruña, 2005).

¹⁴ *LVG*, 11 e 18-5-1900; Carlos Pereira Martínez e Ana Romero Masía: «Os inicios da «Antorcha Galaica do Librepensamento» (1897-1900)», *Ferrolanálisis*, nº 19, 2004, pp: 84-89.

¹⁵ *LVG*, 8-7-1900: «Fueron opositores los niños Francisco España Barral, Antonio García Rey, Eduardo Álvarez, Manuel Insua y Rafael Fraguera Celeiro. Fué agraciado con el premio el niño Espada Barral. Los demás, sobre todo el Insua, desarrollaron bastante bien el citado tema».

¹⁶ É posible, logo, que seguise de mestre na Escola laica. Esta tiña tamén clases nocturnas para adultos, para obreiros e os seus fillos, que comezaran o 1-11-1900 e ás que asistían 68 alumnos. No mes de marzo de 1901 suspéndense, debido á que xa anoitecía moi tarde, estando previsto que se volvesen a abrir no seguinte 1 de novembro. (*LVG*, 2-3-1901). Neste ano a escola xa chegou a 160 alumnos. (Ana Romero Masía: «Ferrol e a Coruña, pioneiras do laicismo escolar galego», pp: 85-90, en Alfredo Erias (dir.): *Sociabilidade e Librepensamento*, Fundación IEPS, A Coruña, 2005. Esta autora tamén sinala a Carlos Pol como mestre da escola laica).

¹⁷ Carlos Pol Caamaño: «Pastoral», *El Combate*, ano I, nº 35, A Coruña, 29-12-1901.

¹⁸ Nunha carta remitida a *La Voz*, Julio Pol Crespo, «profesor de primeira ensinanza», di que Agustín Seijas carecía de título académico, a pesar de ter exercido funcións pedagóxicas. (*LVG*, 21-10-1900).

¹⁹ *Anuario del Comercio...*, Madrid, 1903, p. 1632; *Anuario del Comercio...*, Madrid, 1904, p. 1671; *Anuario del Comercio...*, Madrid, 1905, p. 1784; *Anuario del Comercio...*, Madrid, 1906, p. 2022.

²⁰ *LVG*, 30-4-1901.

²¹ *LVG*, 10-1-1904.

²² *El Noroeste*, 19-1-1904. En adiante, *EN*.

²³ *EN*, 29-11-1904.

²⁴ *EN*, 8-1-1905.

²⁵ *EN*, 23-5-1905.

²⁶ *LVG*, 29-10-1884. Ademais de Carlos, compuñan o resto do comité as seguintes persoas: presidente, Joaquín Castro Amor, licenciado en Medicina; vicepresidente, Manuel Gende Villamisar (Encrobas); vogais: José Tasende Pedrouzo (Cerceda), Gregorio Castro Fraga (Meirama), Gregorio Fernández Nogareda (Rodís), José Castro Domínguez (Papucín), Antonio Couselo Noya (Numide), Jesús Noya (Trazo) e Ángel Gianzo (Xesteda).

²⁷ O comité do partido xudicial, radicado na vila de Ordes, ampliouse cos vogais Domingo Rodríguez Cid, Domingo Gende y Gende, José Villamisar Rey, Manuel Ríos Barbeito e Ramón Sánchez Noya.

²⁸ *LVG*, 12-12-1884.

²⁹ *LVG*, 14-3-1885.

³⁰ *LVG*, 21-3-1885.

³¹ *LVG*, 27-4-1897. O resto da directiva era a seguinte: vicepresidente, Julio Pol Caamaño; secretario, Manuel León Ruano; vicesecretario, Andrés del Río; vogais, Jacobo Amor del Río, Félix Ruano Pedraz, Juan Troche Rivas, Ricardo Amor, Félix Ruano Bello, Antonio Platas, Pedro García Franqueira, Manuel Botana, Policarpo Bello, Benito Rego, Ángel Álvarez, Victorino Veiga, José García Barros e Andrés Blanco; representante no comité provincial, Carlos Pol; suplente, Antonio Lens Viera; delegados nos comités municipais: por Buxán, Ramón María Hermida; por Cerceda, Manuel Gende Villamisar; por Frades, José Castro Domínguez; por Mesía, Antonio Pérez; por Oroso, Eduardo Rodríguez González; por Tordoia, Julio Caamaño Fariña, e por Trazo, Ángel Caamaño.

³² *El País*, ano XI, nº 5639, Madrid, 21-6-1897.

³³ O seu traballo poético en galego aparece compilado en Modesto Hermida, 2003, op.cit.

³⁴ http://arquivo.galiciana.gal/arpadweb/gl/consulta/resultados_ocr.do?buscar_cabecera=Buscar&id=8446&forma=ficha&tipoResultados=BIB&posicion=1

³⁵ *Las Regiones*, periódico federal, ano III, nº 104, Madrid, 21-9-1889.

³⁶ *La Antorcha*, periódico republicano progresista, ano III, nº 42, Teruel, 29-9-1889.

³⁷ *EN*, 16-2-1904.

³⁸ *EN*, 20-2-1904.

³⁹ *EN*, 8-1-1905.

⁴⁰ *EN*, 19-1-1904.

⁴¹ *LVG*, 12-11-1967.

⁴² O seu traballo como narrador en galego aparece compilado en Modesto Hermida, 2003, op. cit.

- ⁴³ *El Mendo*, nº 433, Betanzos, 21-10-1891. Está datado en Ordes o 18-10-1891 e asinado como Carlos Pol. Consultámolo na hemeroteca dixital de Betanzos.
- ⁴⁴ *LVG*, 10-10-1888; https://gl.wikipedia.org/wiki/Carlos_Pol_Caama%C3%B1o.
- ⁴⁵ *LVG*, 30-4-1901; *La Correspondencia Gallega*, nº 3388, Pontevedra, 3-5-1901; *El Norte de Galicia*, nº 77, Lugo, 6-4-1901.
- ⁴⁶ Os personaxes da obra eran os seguintes: «*Oinegni: Literato; Némun: Criado; Líquido, Pitin, Chamirra: Jóvenes de la alta sociedad; Carmindo: Oficial de Caballería; Doña Fernanda: Señora de distinción; Marina, Luz, Flora: Señoritas de distinción; Sofío, Carlito: Jóvenes imberbes de familia distinguida; Don Leopoldo, Don Valeriano: Ancianos de la clase elevada; Dos segadores; Un ujier; Una campesina*».
- ⁴⁷ O reparto fora o seguinte: *Doña Flor*, señora Coggiola; *Doña Juliana*, señora Rodríguez; *Doña Melania*, señora Bernáldez; *Sir Wasongtong*, señor Llopis; *Don Juan*, Arturo Sánchez; *Fatuiparlanchín*, José Sánchez; *Mateo*, Luis Sánchez; *Simplicio*, Cochola; *Pantaleón*, Julio Pol; *Serafín*, Víctor Vázquez; *Julián Lepe*, Benjamín Carnota; *Inspector de Policía*, Julio Pol. E, ademais, *Policías*.
- ⁴⁸ *El Combate*, nº 24, 13-10-1901.
- ⁴⁹ *EN*, 25-11-1902.
- ⁵⁰ *EN*, 8-1-1905.
- ⁵¹ *LVG*, 10-5-1901.
- ⁵² *LVG*, 21-5-1901; https://gl.wikipedia.org/wiki/Carlos_Pol_Caama%C3%B1o
- ⁵³ *EN*, 11-7-1905.
- ⁵⁴ https://academia.gal/destaque-publicacion/-/asset_publisher/K5an/content/a-fuliada. Vid., tamén, José Antonio Míguez: «*A Fuliada: brigantina y coruñesa*», *Anuario Brigantino*, nº 19, 1996, pp: 319-330.
- ⁵⁵ Pódese consultar na hemeroteca dixital da Real Academia Galega.
- ⁵⁶ Fanse eco da súa aparición *LVG*, 15-4-1900 ou *El Correo Gallego*, nº 7309, Ferrol, 16-4-1900. Tamén a mencionan, -xa desaparecera- en *El Diario Palentino*, nº 5288, Palencia, 17-7-1900.
- ⁵⁷ *Boletín Oficial del Arzobispado de Santiago*, ano XXXIX, (nº 17 do ano), nº 1581, Santiago, 9-6-1900, páxs. 249-250.
- ⁵⁸ *Gaceta de Galicia*, nº 128, Santiago, 12-6-1900; *La idea moderna*, nº 2854, Lugo, 14-6-1900; *El Eco de Santiago*, nº 1083, Santiago, 11-6-1900.
- ⁵⁹ *El Semanario católico*, ano II, nº 76, Alicante, 4-8-1900, que engade a seguinte apostilla: «Estas justas prohibiciones muestran el estado de descoco á que ha llegado buena parte de la prensa liberal española».
- ⁶⁰ *EN*, 5-6-1904; *LVG*, 12-11-1967; https://gl.wikipedia.org/wiki/El_Argos.
- ⁶¹ Op. cit., páxs. 335-337.
- ⁶² *Boletín de Procedimientos del Soberano Gran Consejo General Ibérico* (en adiante, *BPP*), ano I, nº extraord., Madrid, 30-11-1889.
- ⁶³ *BPP*, ano IX, 31 xaneiro e 1 febreiro 1897, suplemento aos nºs 1º e 2º; *BPP*, ano IX, nº 9, 31-12-1897.
- ⁶⁴ *BPP*, ano II, nº 1, 15-1-1890.
- ⁶⁵ *BPP*, ano II, nº 9, 15-5-1890.
- ⁶⁶ *BPP*, ano II, nº 13, 15-7-1890.
- ⁶⁷ *BPP*, ano II, nº 14, 30-7-1890.
- ⁶⁸ *BPP*, ano II, nº 15, 15-8-1890.
- ⁶⁹ *BPP*, ano II, nº 21, 15-11-1890.
- ⁷⁰ *BPP*, ano II, nº 24, 31-12-1890.
- ⁷¹ *BPP*, ano II, nº 23, 15-12-1890.
- ⁷² *BPP*, ano III; nº 2, 11-1-1891
- ⁷³ *BPP*, ano III, nº 21, 24-5-1891.
- ⁷⁴ *Las Dominicales del Libre Pensamiento*, nº 458, Madrid, 25-7-1891.
- ⁷⁵ *BPP*, ano III, nº 33, 16-8-1891.
- ⁷⁶ *BPP*, ano III, nº 38, 20-9-1891.
- ⁷⁷ *BPP*, ano III, nº 48, 29-11-1891. Neste mesmo número vemos dous membros da loxa «Progreso nº 39» da Coruña, os dous grao 33º, que son honrados con altos cargos: Manuel Martínez Pérez, como Gran Mestre da Gran Logia Regional de Asturias y Galicia nº 2, e Vicente M. Ochandorena, como Gran Mestre da Gran Logia Provincial de la Coruña nº 1.
- ⁷⁸ *BPP*, ano IV, nº 8, 21-2-1892.
- ⁷⁹ «Catálogo general de los Cuerpos que bajo los auspicios del Soberano Gran Consejo General Ibérico y de la Soberana Gran Logia Simbólica Española del Antiguo y Primitivo Rito Oriental de Memphis y

Mizraim, están constituídos legalmente en la Península Ibérica, posesiones ultramarinas y territorios ocupados». Incluído no *BPP*, ano V, Suplemento nº 1, 14-1-1893. Datos de 1-1-1893.

⁸⁰ *BPP*, ano IX, nº 9, 31-12-1897.

⁸¹ *BPP*, ano VIII, nº 3, 14-2-1896.

⁸² *BPP*, ano III, nº 29, 19-7-1891: Órdenes.— Amor Universal, núm. 32.[recibidas] 3 [pesetas]; *BPP*, ano VII, nº 2, 28-1-1895: Órdenes. D.C.P.C. 6 pesetas; *BPP*, ano VIII, nº 1, 15-1-1896: Órdenes. D.C.P. 3 pesetas.

⁸³ Carlos Pol Caamaño: «Pastoral», *El Combate*, nº 35, 29-12-1901.

⁸⁴ Valín Fernández, op. cit., páxs. 310-314.

⁸⁵ Valín Fernández, op. cit, p. 118, menciona como membros da «Progreso» a Julio (*Mefistófeles*, grado 9º) e Carmen, mais non a Carlos.

⁸⁶ Valín Fernández, op. cit., páxs. 316-321.

FONTES E BIBLIOGRAFÍA

Arquivos

Arquivo Municipal da Coruña (A Coruña).

Arquivo persoal de Magdalena Tofé Pol (Arxentina).

Publicacións periódicas:

A Fuliada (A Coruña).

Anuario del Comercio, de la Industria, de la Magistratura y de la Administración (Madrid).

Boletín de Procedimientos del Soberano Gran Consejo General Ibérico (Madrid).

Boletín Oficial del Arzobispado de Santiago (Santiago).

Brisas y Tormentas (A Coruña)

El Combate (A Coruña).

El Correo Gallego (Ferrol).

El Diario Palentino (Palencia).

El Eco de Santiago (Santiago).

El Mendo (Betanzos).

El Noroeste (A Coruña).

El Norte de Galicia (Lugo).

El País (Madrid).

El Semanario católico (Alicante).

Gaceta de Galicia (Santiago).

Gaceta de Madrid (Madrid).

La Antorcha (Teruel).

La Correspondencia Gallega (Pontevedra).

La idea moderna (Lugo).

La Izquierda Dinástica (Madrid).

La Voz de Galicia (A Coruña).

Las Dominicales del Libre Pensamiento (Madrid).

Las Regiones (Madrid).

Bibliografía.

- CALVO VARELA, Carlos: «Pam, cravos e desordens». Recuperado de: <https://aldeiasdeordes.wordpress.com/2018/08/20/pam-cravos-e-desordens/>
- CARBALLO CALERO, Ricardo: *Historia da Literatura Galega Contemporánea*, 2ª de., Editorial Galaxia, Vigo, 1975.
- COSTA RICO, Antón: *Escolas e mestres. A educación en Galicia: da Restauración á Segunda República*, Consellería da Presidencia e Administración Pública, Santiago, 1989.
- «Laicismo e Educación Integral: a «Escuela Moderna» e «La Antorcha Galaica del Librepensamiento» nas fontes da Escola Democrática», pp: 71-83, en Alfredo Erias (dir.): *Sociabilidade e Librepensamiento*, Fundación IEPS, A Coruña, 2005.
- COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio: *Diccionario Bio-Bibliográfico de escritores*, 3 vols, Bibliófilos Gallegos, Santiago, 1953.
- HERMIDA, Modesto (dir.): *Narradores ocasionais do século XIX (Relato breve)*, Xunta de Galicia, Centro Ramón Piñeiro, Coruña, 2003.
- MÍGUEZ, José Antonio: «A Fuliada: brigantina y coruñesa», *Anuario Brigantino*, n.º 19, 1996, pp: 319-330.
- PEREIRA MARTÍNEZ, Carlos e Romero Masiá, Ana: «Os inicios da «Antorcha Galaica do Librepensamento» (1897-1900)», *Ferrolanálisis*, n.º 19, 2004, pp: 84-89.
- PEREIRA MARTÍNEZ, Carlos: «Masonería e cultura en Galicia no contexto das dúas repúblicas (1873-1936)», *Nalgures*, n.º 1, A Coruña, 2005.
- A Galicia heterodoxa*, Espiral Maior, Culleredo, 2010.
- «A proxección social, cultural e educativa da masonería galega: unha panorámica con América ao fondo», *Revista Galega de Educación*, n.º 53 (2012), pp: 36-40.
- «Dous séculos de francmasonería en Galicia (1814-2014)». Publicado o 28-5-2014. <https://praza.gal/opinion/dous-seculos-de-francmasoneria-en-galicia-1814-2014>
- Florencio Pol Ramos: un espiritista, teósofo e librepensador na Galicia do século XIX». Publicado o 4-8-2015. <http://www.terraetempo.gal/artigo.php?artigo=3934&seccion=13>
- POL CAAMAÑO, Carlos: *El Brujo don Severo*, Madrid, 1889 e 1899.
- «Pastoral», *El Combate*, n.º 35, A Coruña, 29-12-1901.
- Oinegni ó Los Locos del Siglo XX*, Tipografía de El Noroeste, A Coruña, 1902.
- Sir Wasongtong*, Tipografía de El Noroeste, A Coruña, 1902.
- ROMERO MASIÁ, Ana: «Ferrol e a Coruña, pioneiras do laicismo escolar galego», pp: 85-90, en Alfredo Erias (dir.): *Sociabilidade e Librepensamento*, Fundación IEPS, A Coruña, 2005.
- ROMERO MASIÁ, Ana, e Pereira Martínez, Carlos: «Os inicios da «Antorcha Galaica do Librepensamento» (1897-1900)», *Ferrolanálisis*, n.º 19, 2004, pp: 84-89.
- VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto: *Galicia y la masonería en el siglo XIX*, Edicións do Castro, Sada, 1991.

Páxinas web:

- http://arquivo.gal/arpadweb/g1/consulta/resultados_ocr.do?buscar_cabecera=Buscar&id=8446&forma=ficha&tipoResultados=BIB&posicion=1
- https://gl.wikipedia.org/wiki/Carlos_Pol_Caama%C3%B1o.
- https://gl.wikipedia.org/wiki/Carlos_Pol_Caama%C3%B1o
- https://gl.wikipedia.org/wiki/El_Argos.
- https://gl.wikipedia.org/wiki/Carlos_Pol_Caama%C3%B1o
- http://arquivo.gal/arpadweb/g1/consulta/resultados_ocr.do?buscar_cabecera=Buscar&id=28260&forma=ficha&tipoResultados=BIB&posicion=2
- https://academia.gal/destaque-publicacion/-/asset_publisher/K5an/content/a-fuliada